

Цінова політика і боротьба із приватним ринком як причини голодомору 1932-33 рр.

Price Policy and Fighting Against the Private Market as a Cause of the 1932-1933 Holodomor

Лариса Єпик¹, Едуард Семешин¹
Larisa Yepik, Eduard Semeshyn

¹ *Sumy State A. S. Makarenko Pedagogical University*
87 Romenska Street, Sumy, 40002, Ukraine

DOI: [10.22178/pos.48-4](https://doi.org/10.22178/pos.48-4)

LCC Subject Category:
[DK508-508.95](#)

Received 20.06.2019
Accepted 20.07.2019
Published online 31.07.2019

Corresponding Author:
Larisa Yepik
larusyabarabash2017@gmail.com

Анотація. Автори статті дослідили та проаналізували цінову політику радянської влади в другій половині 1920-х та на початку 1930-х рр. в Україні, яка не була предметом спеціальних досліджень. Охарактеризовано наукові розвідки на визначену тематику з точки зору їх історичної актуальності. Піддано критичному аналізу економічні концепції керівників більшовицької партії, проаналізовано взаємозв'язок міжпартійної боротьби і зміни економічних засад більшовицької політики. Встановлено, що цінова політика у 20-30 рр. XX ст. в Україні знаходилася у безпосередній залежності від ідеологічних настанов і не обґрунтовувалася економічними показниками. Доведено, що основним методами керування цінами було пряме адміністрування, що в більшості випадків приводило до негативних результатів, або давало короткостроковий позитивний ефект. Автори наголошують, що саме відсутність економічно доцільної моделі цінової політики і, взагалі, системи розвитку промисловості і сільського господарства, призвела до пошуку «внутрішніх ворогів» і, як наслідок, до боротьби із куркулями, що на ділі вилилося у боротьбу проти селянства в цілому. Створення колгоспів стало єдиною можливою системою тотального контролю над нам і позбавлення їх економічних і політичних прав.

Автори статті аналізують причини і наслідки хлібозаготівельних криз другої половини 20-х рр. XX ст. з точки зору спроб впливу більшовицької влади на цінову політику і доводять неефективність більшовицької системи керування економікою.

Детально досліджено основні методи і заходи боротьби більшовиків проти приватного ринку, що стало однією із головних причин штучного голоду. На основі широкого кола джерел піддано аналізу форми і методи проведення заміни ринкової моделі економіки системою розподілу, встановлено взаємозв'язок між економічною політикою радянського уряду і голодомором 1932-1933 рр. в Україні. Автори наголошують, що голод, який охопив не тільки село, а й місто, було спровоковано політичними і економічними перетвореннями комуністичної влади.

У статті подано критичний аналіз основних ґрунтовних праць з теми дослідження, наведено цитати із документів, які безпосередньо розкривають реальний стан тодішньої цінової політики та боротьби із приватним ринком.

Ключові слова: селянство; криза; хлібозаготівлі; ціни; приватник; голодомор.

Abstract. The authors of the article have studied and analyzed the pricing policy of the Soviet government in the second half of the 1920s and early 1930s in Ukraine, which has not been the subject of special studies so far. The scientific studies on the selected topic are characterized in terms of their historical relevance. Critical analysis of the economic concepts of the leaders of the

© 2019 The Authors. This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 License

Bolshevik Party has been given, the relationship between the party struggle and the changes in the economic foundations of the Bolshevik policy have been analyzed. It has been established that the price policy in the 20-30s of the 20th century in Ukraine was directly dependent on ideological guidelines and was not justified by economic indicators. It has been proved that the main methods of price management were direct administration, which in most cases led to negative results, or gave a short-term positive effect. The authors emphasize that it was the lack of economically feasible model of price policy and, in general, the system of development of industry and agriculture that led to the search for «internal enemies» and, as a consequence, fighting against the kulaks, which, in fact, resulted in the struggle against the peasantry in general. The establishment of collective farms was the only possible system of total control over them and deprivation of their economic and political rights.

The authors analyze the causes and consequences of the grain procurement crises of the second half of the 1920s in terms of attempts of the Bolshevik authorities to influence the price policy and thus prove the ineffectiveness of the Bolshevik system of economic management.

The main methods and measures of the Bolsheviks' fight against the private market, which became one of the main causes of artificial famine, were investigated in detail. On the basis of a wide range of sources, the forms and methods of carrying out the replacement of the market model of the economy by the distribution system were analyzed, and the relationship between the economic policy of the Soviet government and the 1932-1933 Holodomor in Ukraine was established. The authors emphasize that the famine, which involved not only the village but also the city, was provoked by the political and economic transformations of the communist rule.

The article presents a critical analysis of the main solid works on the topic of research, quotes from documents that directly reveal the real state of the then price policy and struggle with the private market.

Keywords: peasantry; crisis; grain procurement; prices; private person; Holodomor.

ВСТУП

Тема голодомору 1932-33 рр. буде завжди залишатися актуальною, оскільки це величезна трагедія в історії української нації. Історична пам'ять про голодомор важлива, оскільки це фактор, що об'єднує українську націю перед фактом російської загрози та історичний приклад, котрий демонструє жорстокість сталінського режиму по відношенню до українського народу. В РФ політичний режим В. Путіна, з одного боку, офіційно відхрещуючись від реабілітації сталінізму, з іншого – проводить історичну політику (за вираженням О. Міллера), котра сприяє створенню позитивного образу вождя народу і систематичного замовчуванню злочинів сталінізму, де Голодомор 1930-х рр. займає ключову позицію.

При цьому українська історична наука із її концепцією голоду-геноциду, тобто цілеспрямованого знищення українців, і російська теза про голод як всезагальне явище досить,

часто стають предметом різноманітних політичних спекуляцій, дуже далеких від науки. Часто до таких спекуляцій вдаються не лише політики, але й поважні історики, які замість об'єктивного дослідження даної проблеми вдаються до інтерпретації фактів на власний розсуд і у відповідності до своїх політичних поглядів, як, наприклад, відомий російський спеціаліст в галузі В. В. Кондрашин [15].

Роботи українських істориків найчастіше спрямовані на вивчення репресивної політики радянської влади, жахливого становища народу, тобто мають яскраво виражене емоційне забарвлення. І це, насправді, потужний фактор для консолідації нації, однак при цьому важливо також досліджувати й механізми/методи створення голодомору, адже саме документальні факти є найкращим підтвердженням його штучності. Одним із таких механізмів стала цінова політика радянської влади.

Мета статті – проаналізувати цінову політику більшовиків та виявити методи їх боротьби проти приватного ринку як основні рушійні сили, що привели до штучного голодомору.

Цінова політика більшовиків у 20-30 рр. XX ст. була досліджена в працях А. Вайнштейна [32], П. Слотюка [30], В. Ильїних [13], О. Осокіної [25, 26], С. Кульчицького [17], а також в статтях Е. Семешина [28]. Проте до сих пір серйозних наукових досліджень по цій проблемі не було.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Шукаючи шляхи збереження влади, більшовики змушені були в 1921 р. скасувати продрозверстку і ввести ринкові відносини в країні. Проголосивши неп, більшовики аж ніяк не поспішали відмовлятися від ідеї жорсткого контролю за впровадженням в економіку ринкових відносин в господарство і мали намір поступово витіснити стихію ринку плановими початками. В 1925 р. ведучий теоретик партії Микола Бухарін писав, що «врешті-решт, розвиток ринкових відносин знищить сам себе, тому що, оскільки на ґрунті цих ринкових відносин з їх купівлею-продажем, грошима, кредитом, біржею і т.д. і т.п. державна промисловість і кооперація підкорять всі інші господарські форми і поступово витіснять через ринок їх до кінця, оскільки і сам ринок рано чи пізно відімре, бо все заміниться державно-кооперативним розподілом продуктів, що виробляються» [1, с. 197].

Контроль за цінами став стрижнем політики більшовиків впродовж наступних років. У сформованому Є. О. Преображенським законі «початкового соціалістичного накопичення» передбачалося здійснювати відновлення промисловості і, в подальшому, індустріалізацію країни шляхом використання «ножиць цін» (підтримці високих цін на промтовари при низьких заготівельних цінах на зерно). «Внутрішнє накопичення» повинне було вирішити гостру проблему фінансування індустріалізації, котра була ключовою в дискусіях 20-х рр., але на ділі це означало реставрацію «воєнного комунізму». В роки громадянської війни промисловість знаходилася на утриманні держави (у 1921 р. доходи становили всього 13% від витрат, а все інше заповнювати емісією і продрозкладкою [31, с. 245], а од-

ним із джерел фінансування схваленого VIII всеросійським з'їздом Рад у грудні 1920 р. плану ГОЕЛРО була саме продрозкладка. Однак відміна останньої наступного року і запровадження ринкових відносин вже не давало такої можливості. У 1922 р. держава пішла на кардинальне скорочення фінансування промисловості, залишивши на державному утриманні тільки життєво важливі підприємства. В таких умовах цінова політика на користь промисловості повинна була забезпечити її фінансову стабільність.

Однак коли 16 липня 1923 р. заступник голови ВРНГ, близький друг і соратник Преображенського Г. Л. П'ятаков, підписав наказ про отримання максимального прибутку шляхом підвищення цін на промтовари, селяни просто відмовилися купувати промтовари і виникла криза збуту. Так, собівартість одного пуда цвяхів була 4 крб. 80 коп., тоді як Донобсоюз продавав його за 14 крб., Ставропольський союз – за 28 крб., сільський кооператив – за 35 крб. [16, с. 305]. В УРСР, де були найнижчі заготівельні ціни на пшеницю, селяни виручали, в середньому, у серпні за один пуд пшениці 48 коп., у вересні – 44 коп. В Полтавській губернії заготівельна ціна із липня до жовтня впала із 94 коп. до 37 коп., в Харківській – із 77 до 32 коп. за пуд відповідно [13, с. 57]. В результаті, селяни відмовлялися здавати зерно за низькими цінами. Криза збуту вдарила і по промисловості, яка, втративши основний прибуток, була нездатна виплатити гроші робітникам. Містом поширилося безробіття, котре стало причиною соціальних протестів.

Виходячи із досвіду кризи збуту 1923 р., партійне керівництво до кінця 1927 р. дотримувалося в економіці «відновлювальних цін», звужуючи «ножиці цін» шляхом зниження цін на промтовари і компенсуючи селянам втрати. Такої політики дотримувався і Сталін, який, виступаючи на XV партз'їзді (грудень 1927 р.), наголосив: «політика зниження цін на промтовари є одним з основних важелів поліпшення нашої промисловості, розширення ринку і посилення того самого джерела, на базі якого може тільки розгортатися наша індустрія» [33, с. 60].

Однак економічні реалії того часу заводили партійне керівництво в глухий кут, адже підвищення цін на промтовари приводило до кризи збуту, в той час як зниження цін вело до товарного голоду, оскільки промисловість

була нездатною задовольнити селянський попит і позбавляла їх стимулу продавати свої надлишки по низьким цінам. Держава прагнула експортувати частину зерна, а на виручену валюту закуповувати обладнання для промисловості. Але підвищення заготівельних цін на зерно в комбінації із падінням цін на зовнішньому ринку, зумовленого кризою перевиробництва (тобто зростання нереалізованих запасів зерна, котрі лише в чотирьох заокеанських країнах – США, Канаді, Аргентині і Австралії – досягли на 1 серпня 1926 р. 37 млн. центнерів [10, с. 38, 39]), привело до різкого падіння доходів держави (в ході хлібозаготівельної кризи 1925/1926 р. заготівельні ціни на пшеницю по ряду районів наближалися до 1,5 крб. за пуд, радянська пшениця котувалася на Лондонській біржі в розмірі 2 крб. за пуд, на Чиказькій – 1, 9 крб. [13, с. 112].

В ході з'ясування причин кризи на XIV партз'їзді (грудень 1925 р.) частина більшовиків (Л. Б. Каменєв, Г. Є. Зінов'єв, Г. Я. Сокольников) розцінювали затримку реалізації хлібозаготівлі, яка призвела до кризи, як акт цілком усвідомленого опору з боку заможного селянства. Проти такої позиції категорично виступив М. Бухарін і більшість в Політбюро, в т. ч. Й. Сталін. Щоправда, в ході кризи 1927/1928 р. вже сам М. Бухарін заявив про необхідність наступу на куркулів, однак генсек продовжував займати «примиренську позицію», за що був різко розкритикований лівими опозиціонерами на XV партз'їзді (грудень 1927 р.). Так, наприклад, Іван Бакаєв заявив: «...В доповіді т. Сталіна немає і натяку на гасло про «форсований наступ на куркуля... Я звертаю увагу з'їзду на те протиріччя, в якому т. Бухарін знаходиться з т. Сталіним...» [33, с. 336].

Проте позиція Сталіна різко зміниться після того, як «лівих опозиціонерів» XV партз'їзду буде відправлено в заслання. Вже на початку 1928 р. генсек заговорить словами опозиціонерів про «куркульський саботаж» хлібозаготівлі і стане ініціатором використання репресивних методів проти селянства. Виступаючи на липневому (1928 р.) пленумі ЦК ВКП(б), Сталін, як і Преображенський до нього, назвав ключовим моментом індустріалізації «накопичення». За його словами, селянство «платить державі не тільки звичайні податки, прямі і непрямі, але ...переплачує на порівняно високих цінах на товари від промисловос-

ті... недоотримує на цінах на сільськогосподарські продукт...» Генсек різко критикує тих, хто вимагає ліквідації «ножиці цін», адже це «означає загальмувати індустріалізацію країни, ...підірвати нашу ще не зміцнілу молоду промисловість» [3, с. 354-356]. Так розпочалася боротьба Сталіна із своїми колишніми союзниками – Бухаріним, Риковим, Томським (так званою «правою опозицією»).

Причини кризи 1927/1928 р. були озвучені в грудні 1927 р. тодішнім наркомом торгівлі РСФСР Г.В. Чухрітою: недорід в найголовніших хлібовиробних районах; несприятлива погода восени 1927 р.; перебільшені розрахунки хлібофуражного балансу експертною радою ЦСУ щодо валових зборів і товарності, на яких потім будувався план хлібозаготівлі; недостатнє, а за деякими вдвічі менше минулорічного, постачання основних хлібовиробних районів промтоварами; зниження заготівельних цін на хліб в ряді виробляючих районів у вересні-жовтні; жорстке адміністративне регулювання з центру заготівельної діяльності на хлібному ринку всіх заготівельників, що сприяє бюрократичному їх переродженню, перетворення в чиновників, позбавлених будь-якої доцільної господарської ініціативи [5, с. 115, 116]. Проте у прийнятій 24 грудня 1927 р. директиві «Про хлібозаготівлі» Політбюро зайняло категоричну позицію: «вважати неприпустимим підвищення хлібних цін і заборонити постановку цього питання у пресі, радянських і партійних органах» [5, с. 112].

Показовим стало становище на Північному Кавказі, де в результаті падіння збору зернових (з 601 тис. т в 1925 р. до 419 тис. т в 1927 р. і 317 тис. в 1928 р. [32, с. 121]) відбулося суттєве зростання ринкових цін, але в той же час тверді заготівельні ціни майже не змінилися. Виступаючи на липневому (1928 р.) пленумі ЦК ВКП(б), М. Бухарін приводив такі цифри по Північному Кавказу: «...валовий збір пшениці з десятини був: в 1925/1926 року – 69,9 пуда; в 1926/1927 році – 37,9 пуда; в 1927/1928 році – 29,8 пуда... Там три роки був неврожай ...при зборі з десятини в 69,9 пудів селянин отримав за пуд 115 копійок, а при зборі в 37,9 пудів... – 1 крб. 2 коп. ...в 1925 році він [селянин] виручав з десятини 72 крб., в 1926-1927 р. – 32 крб., в 1928 р. – 24 крб.» [3, с. 377, 378]. Пленум визнав перебільшені оцінки селянських запасів і прийняв резолюцію, що засуджувала надзвичайні заходи, зупиняла реквізицію продо-

вольства, а також підвищувала заготівельні ціни на хліб [23, с. 353], що більшовики категорично забороняли раніше.

Хоча валовий збір зернових в 1928 р. (саме цей урожай і заготовляли в 1928/1929 господарському році), був вищим, чим в 1927 р. (73,32 млн. т проти 72,3 млн.) неврожай на Україні і Північному Кавказі привів до того, що жита і пшениці було зібрано на 20 % менше, чим в 1927 р. В результаті заготівлі зерна також виявилось менше (1928/1929 р. заготовлено 10,79 млн. т проти 11,03 млн. т в 1927/1928 р.) [14, с. 107]. В умовах неврожаю відбувся різкий скачок цін на хліб в приватній торгівлі, в результаті чого, не дивлячись на підвищення заготівельних цін, їх розрив із цінами вільного ринку посилювався, що привело до нової кризи хлібозаготівлі. Це розв'язало руки сталіністам і дозволило знайти козир в боротьбі проти «правої опозиції». На листопадовому (1928 р.) пленумі позиція сталіністів вже була вирішальною.

«Злочинна» діяльність приватника полягала у використанні значної розбіжності між цінами у виробничих і споживчих районах. Так, в 1925/1926 р. перевищення ціни на жито в споживаючих районах над виробничими складало 55, а в 1926/27 р. вже 99 коп. [11, с. 100]. Ще більшою була різниця ціни борошна із заготівельною ціною зерна. Приватні заготівельники скуповували у селян зерно за вищими цінами, аніж державні заготівельники. Користуючись значною різницею між заготівельними цінами на зерно і продажними цінами на борошно, приватники перемелювали скуплене зерно на власних млинах, переправляли в споживчі райони і продавали за потрібною ціною. В 1925/1926 р. в ході конкуренції з приватником, державні заготівельники змушені були піти на підвищення твердих цін, що привело до не вигідної реалізації продукції на зовнішніх ринках. В наступному році приватні заготівельники використали значний розрив цін на українському та російському ринках, пов'язаний із затримкою дозрівання врожаю в ЦЧО і у Поволжі. В 1926/1927 р. держава відповіла адміністративними заходами проти приватника: введенням економічного регулювання залізниць, поширене на водні і змішані водно-залізничні перевезення, вилученням млинів із приватної власності і т.д.

Оскільки найбільша активність приватних хлібних вантажів в залізничному вивезенні була зафіксована в УСРР, то саме на неї був направлений основний удар. Замість торгівлі перероблених зерном, республіка вивозила його в центральні райони РРФСР і Поволжя, щоб потім звідти отримати його у вигляді борошна для задоволення власних продовольчих потреб, одночасно закриваючи власні переробні підприємства. Зменшення виробництва борошна в УСРР призвело до скорочення працюючих на переробних підприємствах, в той час, коли залучення українського зерна на російський ринок сприяло появі там великих переробних підприємств і створенню робочих місць. В першій половині 20-х борошномельна промисловість УСРР займала перше місце щодо вартості виробленої продукції в порівнянні з іншими галузями економіки [30, с. 106], а тому це був досить сильний удар по українській економіці.

Удар по приватнику привів до скорочення його ролі в торгівлі. Так, якщо в 1922/1923 р. $\frac{3}{4}$ всього роздрібного товарообігу країни знаходилося в руках приватно-торгового капіталу, то вже в 1927/1928 р. $\frac{3}{4}$ всього роздрібного товарообігу країни знаходилося в руках соціалістичного сектора товарообігу. Наступні роки дають подальше скорочення ролі приватника в роздрібному товарообороті до 15,3% в 1928/1929 р. і приблизно до 6% в 1930 р. Суттєво впала частка приватника в постачанні центральних міст, зокрема Москви (із 46% в 1925/1926 р. до 6,2% в 1927/1928 р. [24, с. 121, 131]). Витіснення із ринку приватника привело до того, що держава змушена була нарощувати поставки на внутрішньому ринку замість того, щоб, використовуючи сприятливу ринкову кон'юнктуру на зовнішньому ринку (неврожай в Західній Європі), форсувати експорт. Однак основні заготівельні організації не встигали вчасно і в необхідній кількості постачати деякі споживчі райони. В Україні замість 32 тисяч торгових підприємств, котрі були закриті приватниками в 1927/1928 р., кооперація відкрила лише 5 тисяч. В Харкові замість 1220 закритих торгових підприємств (переважно дрібних) кооперація відкрила тільки 22 магазина [19, с. 76, 77]. Кооперативні і державні підприємства були, як правило, більшими за приватні і по своєму товарообігу в більшій частині компенсували закриті приватні лавки, але це привело до складнощів в обслуговуванні покупців, що породжувало черги.

В лютому 1929 р. Політбюро приступило до оформлення всесоюзної карткової системи на хліб, що стало свідченням катастрофічної нестачі хліба та інших продуктів харчування в містах та робітничих селищах, кількість населення в яких стрімко зростала. Офіційно в країні були введені тільки всесоюзна карткова система на хліб (лютий 1929 г.) і м'ясо (липень 1930 г.), а також нормування основних продуктів харчування для жителів Москви, Ленінграда, Донбасу (жовтень 1929 г.) і Кузбасу (літо 1930 р.). В дійсності вона була введена практично на всі продукти.

Однак держава не могла забезпечити постачання споживачів навіть по мінімальним нормам. Так, річна потреба крупи для постачання робітників промислових центрів в 1928/1929 році становила 5,1 млн. пудів, тоді як Наркомат торгівлі зміг виділити лише 2,6 млн. пудів [25, с. 97]. Таким чином, скорочення приватної торгівлі стало причиною кризи. Проте Сталін, виступаючи на квітневому (1929 р.) пленумі, заявив: «...куркуль давав хліб в порядку самопливу до 1927 р., а після 1927 р. перестав він давати хліб... Якщо раніше куркуль був ще порівняно слабкий, що не мав можливості серйозно влаштувати своє господарство, не мав достатніх капіталів для зміцнення свого господарства, через що він був змушений виносити всі або майже всі надлишки свого хлібного виробництва на ринок, то тепер, після ряду врожайних років, ...коли йому вдалося накопичити необхідні капітали – він отримав можливість маневрувати на ринку, він отримав можливість відкласти хліб» [4, с. 458]. Удільна вага приватника в торгівлі хлібом була в 1928/1929 р. ще досить високою – 23% [14, с. 107], однак ні про яке підвищення ролі куркуля в приватній торгівлі говорити не доводиться.

Після перемоги сталінської фракції більшовики навідріз відмовилися підвищувати заготівельні ціни. Так, в УСРР заготівельні ціни на пшеницю в 1927/1928 р. складали 114 коп. за пуд, а із 1928/1929 по 1931/1932 р. вона залишалася незмінною і становила 132 коп. за пуд, на жито в 1927/1928 р. – 75 коп. за пуд, а із 1928/1929 по 1931/1932 рр. – 95 коп. Наприклад, в Західному Сибіру в 1927/1928 р. заготівельні ціни на пшеницю складали 85 коп. за пуд, а в подальші роки – 99 коп., на жито – 55 і 68 коп. відповідно, в ЦЧО заготівельні ціни на пшеницю складали 117 і 130 коп., на жито – 75 і 88 коп. відповідно [21, с. 352,

353; 22, с. 192]. Звернімо увагу, що нерідко місцева влада могла ще більше знижувати заготівельні ціни для успішної реалізації директив Кремля. Так, за свідченнями очевидців, в 1932 р. на Харківщині «у селян забирали пшеницю і платили їм 86 коп. за пуд» [20, с. 105].

Не дивлячись на те, що в Україні заготівельні ціни були одними із найвищих в СРСР, розрив між заготівельними і вільними ринковими цінами у зв'язку із неврожаєм тут теж був найвищим. По даним С. В. Маркової, станом на 1 грудня 1928 р. базарні ціни на пшеницю в УСРР досягли 3 крб. 27 коп. за пуд, а станом на 1 січня 1929 р. знизилися до 3 крб. 16 коп. за пуд. С. В. Маркова пише, що розрив між цінами на пшеницю державних заготівельників та приватним ринком становив в 1929 р. 130 %, але не приводить ніяких конкретних цифр [18, с. 213], та, якщо порівняти розміри ринкових цін, приведені Марковою, із твердими заготівельними цінами із радянського статистичного збірника (1 крб. 32 коп.), то виходить, що станом на 1 грудня 1928 р. ринкові ціни у 2,5 рази перевищували заготівельні, а 1 січня 1929 р. – у 2,4 рази. При цьому базарні ціни в сільській місцевості різнилися залежно від економічно-географічного регіону УРСР. За підрахунками Маркової, у Поліссі пуд пшениці 1 січня 1929 р. коштував 2 крб. 70 коп., а в Степовій Україні – 3 крб. 57 коп. [18, с. 521], тобто, ринкові ціни перевищували заготівельні відповідно в 2 і 2,7 раз. Весною ринкові ціни почали зростати і в березні 1929 р., по даним Г.Я. Неймана, розрив між заготівельними і ринковими цінами по пшениці складав 330% [24, с. 193].

Ще більшим був розрив цін на жито. Базарні ціни на жито по УСРР складали 1 грудня 1928 р. 2 крб. 49 коп. за пуд, що було 2,6 рази вище заготівельних цін (95 коп.), а до 1 січня 1929 р. знизилися до 2 крб. 30 коп. [18, с. 213] При цьому ринкова вартість на жито коливалася від 1 крб. 95 коп. в Поліссі (перевищення в 2 рази) до 2 крб. 80 коп. в степовій Україні [18, с. 521] (перевищення в 3 рази).

До кінця першої п'ятирічки ціни продовольчих товарів на вільного ринку зросли в 30 разів проти 1928 р. [17, с. 208]. Найдорожче продавали хліб у Дніпропетровській області – 120 крб. На Черкащині та у Харкові «комерційний хліб» коштував найдешевше, відповідно, по 2,5 – 3 крб. [2, с. 67]. Для порівняння, в

середньому чорнороб заробляв 40–60 крб. на місяць, кваліфікований робітник – 160 крб. На Роменщині буханка хліба вагою до 1,5 кг на приватному ринку коштувала 60 крб., а середня заробітна платня кваліфікованого робітника на найпотужнішому роменському підприємстві – механзаводі становила близько 75 крб., а на інших заводах і фабриках ще менше [34, с. 70].

В той же час постачання по картковій системі було мізерним і з кожним роком погіршувалося, а в державних магазинах, де ціни були нижчими, був вічний дефіцит товарів. В грудні 1931 року Політбюро ЦК КПРС прийняло секретне рішення про підвищенні цін, в результаті якого до весни 1932 р. роздрібні ціни в державних магазинах зросли на 30%. Непубліковані листи селяни в редакцію газет свідчать про тяжке становище на селі і крайнє невдоволення: «зерно у людей забрали по 63 коп. за пуд, а хліб в кооперативі продають по 2 крб. 20 коп. за фунт. Хіба це не бандитизм? Ми тільки й бачимо депеші: «Натисни, відбирай все до кінця». І п'яна комсомольська ватага вривається ночами в хати, викидає дітей на мороз, калічить людей похилого віку і гвалтує жінок, і це, за словами Джугашвілі, ударна бригада. Праця у нас всюди примусова. Зарплату наполовину вираховують, всі голодують...» [7, с. 408].

За низькими державними цінами продавалися не лише зернові культури, але й інше продовольство. Так, у Московській області заготівельні ціни на картоплю в 1930 р. складали 57 коп. за пуд, в 1931 р. – 59 коп. за пуд. [21, с. 357], тоді як на приватних московських ринках картопля в 1932 р. коштувала 50 коп. за штуку [35, с. 108]. В УСРР заготівельні ціни на картоплю були найнижчими в СРСР і складали в 1930–1931 рр. 43 коп. за пуд [21, с. 357], а на приватному ринку в травні 1932 р., як згадували очевидці, за пуд картоплі давали 20 крб. [17, с. 245]. Але й те вкрай складно було знайти: в 1929 році приватник забезпечував близько половини поставок овочів і картоплі, а у 1930 р. його частка в торгівлі впала до 5% [25, с. 108, 109]. В результаті, до початку липня 1930 р. продовольчою кризою було вражено вже 17 округів України [6, с. 533]. Відомий радянський економіст Л. М. Гатовський (1903–1997) писав в 1930 р.: «на ринку ми маємо зараз розгорнутий контрнаступ ворожих соціалістичному плану елементів – куркуля і непмана, котрі, роздуваючи ціни, на-

магаються зірвати планові заготовки... Відзначаючи перехідний характер нинішньої системи розподілу, слід рішуче підкреслити, що вона аж ніяк не може розглядатися лише як продукт господарських труднощів. В неї у наявності ряд істотних моментів, що відносяться до зростання планового соціалістичного начала, котрий витісняє елементи «свободи торгівлі»...» [9, с. 80].

Однією із головних причин створення колгоспів було те, що в них, на думку радянської влади, селянам буде набагато складніше приховувати свої надлишки. Крім того, передбачалося, за рахунок механізації і тракторизації колгоспів, суттєво підвищити продуктивність і знизити собівартість виробництва зерна. Проте розрахунки влади не виправдалися. Так, зокрема, собівартість виробництва зерна в 1929 р. становила 10,6 крб./центнер, у 1930 р. знизилася 8,4 крб./ц., однак в 1931 р. знову підвищилася до 17,3 крб./ц., а у 1932 р. – 22,9 крб./ц. [29, с. 434]. Склалася наступна ситуація: колгоспники повинні були здавати державі пшеницю за ціною 1 крб. 32 коп. за пуд, що в 1930 р. приблизно відповідало собівартості її виробництва, а у 1932 р. майже втричі перевищувало собівартість (3,75 крб. за пуд). А якщо брати до уваги згадки про те, що селяни здавали зерно по 60 – 80 крб. за пуд, то заготівельна ціна повинна була перевищувати собівартість в 5–6 разів, що взагалі здається неможливим.

До цього потрібно також додати, що в результаті вилучення всіх надлишків по твердим цінам, колгоспникам нічим було оплачувати їх працю. Так, наприклад, в 1931 р. 48 % українських господарств нічого не видали по трудовнях, що було офіційно визнано тодішнім керівництвом [17, с. 200–201]. Інакше кажучи, в половині артілей люди цілий рік працювали безоплатно, здобуваючи собі і своїй сім'ї жалюгідні засоби до існування тільки із невеликих присадибних ділянок. В інших колгоспах те, що можна було назвати їх «прибутком», йшло в основному на утримання управлінського апарату, котрий і «заробляв» більшу частину трудовнів.

Одним із найсерйозніших проявів кризи стало масове «розбазарювання» хліба. Селяни, щоб уникнути голодування, почали приховувати продукцію, вироблену в громадському господарстві до її оприбуткування і вивезення. Оскільки задача хліба державі не компен-

сувала селянам навіть собівартість виробництва, колгоспи і колгоспники намагалися вивезти хліб на нелегальний ринок проти якого так інтенсивно боролися більшовики, однак який так і не був офіційно заборонений. Так, 12 листопада 1929 р. інформаційний відділ ЦК КП(б)У сповістив: «Багато округів повідомляють, що є колгоспи, які не здають своїх товарних надлишків взагалі. Деякі із них везуть хліб на приватний ринок. Зараз проводиться масова перевірка здачі зерна колгоспами. В Одеському окрузі внаслідок перевірки передано до суду 18 голів колгоспів за злісне приховування своїх товарних надлишків, за продаж зерна приватнику» [17, с. 62]. Та, не дивлячись на всі суворі заходи радянської влади, із року в рік ця проблема зростала. За приблизними оцінками істориків, обіг колгоспних ринків в 1932 р. складав 7 – 8 млрд. крб. Різниця між заготівельними і ринковими цінами принесли колгоспникам значну суму (за 1929-1931 рр. – близько 4 млрд. крб.) [14, с. 122].

На початку 1932 року, коли від голоду вже померли сотні тисяч людей, крадіжки хліба стали звичайним явищем. Так, 12 березня 1932 р. в сільськогосподарській артілі імені Петровського (с. Будилка, Лебединського району Харківської області) було затримано на полі колгоспника М. О. Шапошника, при обшуку в якого виявлено 45 кг картоплі. При цьому сам колгоспник не заперечував свого «злочину» і заявив, що на цей вчинок його змусив той факт, що картоплі вже давно немає і по своїх трудових він ще із осені не добрав тієї кількості, що йому належить. Його сім'я, котра складалася із 9 осіб, голодувала, оскільки не мала за що купити харчі [27, с. 32]. 13 квітня 1932 р. вийшла постанова Політбюро ЦК ВКП(б) «Про розкрадання продовольчих і промислових товарів», що передбачала: «а) Доручити комісії в складі т. Вишинського, Криленко, Ягоди, Акулова і Агранова представити в Політбюро проект організації від 5 до 10 процесів в різних місцях СРСР, керуючись тим, щоб – вважаючи організаторів розкрадань хліба і товарів ворогами народу – засудити їх до вищої міри покарання, особливо винних у розкраданнях комуністів. б) Інших учасників цих розкрадань по всьому СРСР засуджувати до концтаборів на великі терміни, причому комуністам, котрі потрапили за розкрадання, покарання посилити» [7, с. 357].

7 серпня 1932 р. був прийнятий закон «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації й зміцнення громадської (соціалістичної) власності», котрий передбачав «застосовувати в якості заходу судової репресії за розкрадання (крадіжку) колгоспного і кооперативного майна вищу міру соціального захисту – розстріл з конфіскацією всього майна і з заміною за пом'якшуючих обставин позбавленням волі на строк не нижче 10 років з конфіскацією всього майна» [7, с. 454]. Інструкція від 16 вересня 1932 р. також передбачала вищу міру покарання «у відношенні куркулів, колишніх торговців і інших соціально-ворожих елементів, які проникли в органи постачання, торгівлі і кооперації, а також посадових осіб товаропровідної мережі, викритих в розкраданні товарів або продажу їх на приватний ринок» і спекулянти, «котрі безпосередньої участі в розкраданнях не брали, але спекулюють товарами і продуктами, знаючи, що товари ці викрадені з державних установ і кооперації» [7, с. 477-478].

Вилучення зерна із колгоспів по таким низьким цінам, що вело до розорення сільського господарства, потрібне було державі для задоволення експортно-імпортних планів. Однак на початку 30-х відбувся новий раунд падіння цін на зернові продукти на зовнішньому ринку, що змусило СРСР нарощувати обсяги їх експорту і знизити їх ціну з ціллю швидшого збуту. Так, у 1925/1926 р., коли відбулася вже згадана хлібозаготівельна криза, за експорт 2 млн. т зернових вдалося виручити 118,8 млн. крб., в календарному 1930 р. за 4,8 млн. т виручені 157,8 млн. крб., в голодному 1933 р. за 1,7 млн. т – 31,2 млн. крб. [8, с. 20, 21]. За даними іншого статистичного збірника, в 1930 р. за 4,84 млн. т хлібних культур були виручені 206 млн. крб., в 1931 р. за 5,2 млн. т виручили 156,6 млн. крб. в 1932 р. – за 1,808 млн. т – 56,98 млн. крб., в 1933 р. – за 1,76 млн. т – 45,257 млн. крб. [22, с. 687]

Запущений без належних розрахунків і погано контрольований процес нарощування за купок промислового обладнання і сировини за кордоном (в 1931 р. Радянський Союз став найбільшим покупцем машин на світовому ринку; у 1930 і 1931 рр. частка СРСР складала відповідно 30% і 50% світового імпорту машин і обладнання), неминуче вів до критичного росту дефіциту зовнішньоторгового балансу. В серпні 1931 р. було досягнуто апогею

зовнішньої заборгованості, котра становила 1,4 млрд. крб., і Радянський Союз опинився на межі банкрутства по зовнішнім платежам. Значимо, що скорочення експорту зерна було пов'язано не із голодом в СРСР, а із заходами проти радянського демпінгу, прийнятими в західних країнах впродовж 1930-1932 рр.

Документи свідчать, що радянський уряд й надалі намагався просунути експорт зерна, але знаходив підтримку в цьому лише з боку окремих країн, в першу чергу Німеччини. Із протоколу планерного засідання радянської та німецької економічних делегацій (22 грудня 1931 р.) слідує: «...5. Німецька сторона повідомляє, що, крім уже укладених угод про постачання зернових, ще існує можливість укласти незабаром додаткову угоду про ввезення 100 тис. т пшениці із СРСР. Вона заявляє про свою готовність сприяти укладенню цієї угоди» [12, с. 728, 729]. Для забезпечення реалізації експортних планів на початку 1932 р. були ініційовані так звані зустрічні плани. 14 січня 1932 року на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) було прийнято рішення змусити регіони, які виконали план, продовжити хлібозаготівлі понад плану.

Ще одним із способів грабунку населення був продаж імпортованих товарів через мережу магазинів «Торгсін», котрий носив явно спекулятивний характер. Ціна продажу імпортованих товарів в 1932 році перевищувала закупівельні ціни імпорту в 1,5 рази, в 1933 р. – в 5 разів, в 1934-1935 роках – в 2-3 рази. Втім, за окремими імпортованими товарами перевищення цін продажу в магазинах над цінами їх закупівлі за кордоном було істотно більше цих

показників. Наприклад, в 1933 р. м'ясо, закуплене за кордоном по 13 коп. за 1 кг, в умовах голоду продавали по 1 крб. 75 коп., тобто майже в 14 разів дорожче. В 1933 р. «Торгсін» закупив за кордоном товарів на суму на 4 млн. крб., а продав їх населенню за 21 млн. крб. Всього, за час свого існування, на закупівлю імпортованих товарів було витрачено 14 млн. крб., що становило менше 5% від скуплених у населення цінностей [26, с. 204, 205].

ВИСНОВКИ

Таким чином, у 20-30 рр. ХХ ст. існував прямий зв'язок між ціновою політикою радянського уряду і голодом в Україні, котрий охопив не лише село, але й місто. Загнавши селян в колгоспи, уряд вилучав в них зерно та інше продовольство за низькими державними цінами. Фактично, в селян відбирали не лише надлишки, але й часто практично всі наявні запаси продовольства, прирікаючи їх на голодну смерть. Фантастичні плани заміни ринку системою розподілу, яка мала стати ідеальним економічним засобом підтримки диктатури партії, були дуже далекими від реальності і нездійсненими. Повторилася ситуація 1920-1921 рр., коли більшовики, довівши країну в своїх експериментах до розорення, вимушені були ввести нову економічну політику. Проте якщо тоді вони могли виправдати свої дії Громадянською війною і вторгненням інтервентів, то у 1932-1933 рр. єдиним способом упокорити населення України став голодомор.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

1. Buharin, N. (1988). *Izbrannyye proizvedeniya* [Selected Works]. Moscow: Politizdat (in Russian) [Бухарин, Н. (1988). *Избранные произведения*. Москва: Политиздат].
2. Bulhakova, A. (2015). *Zhinotstvo ukrainskoho sela chasiv holodomoru 1932–1933 rr. Sotsialno-ekonomichnyi ta dukhovnyi aspekty* (Doctoral thesis). Kyiv (in Ukrainian) [Булгакова, А. (2015). *Жіноцтво українського села часів голодомору 1932–1933 рр. Соціально-економічний та духовний аспекти* (Кандидатська дисертація). Київ].
3. Danilov V. (Ed.). (2000). *Kak lomali NjEP. Stenogrammy plenumov CK VKP(b) 1928–1929 gg.* [How to break the NEP. Transcripts of the plenary sessions of the Central Committee of the CPSU (b) 1928–1929] (Vol. 2). Moscow: MFD (in Russian) [Данилов В. (Ред.). (2000). *Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг.* (Том 2). Москва: МФД].
4. Danilov V. (Ed.). (2000). *Kak lomali NjEP. Stenogrammy plenumov CK VKP(b) 1928–1929 gg.* [How to break the NEP. Transcripts of the plenary sessions of the Central Committee of the CPSU (b)

- 1928–1929] (Vol. 4). Moscow: MFD (in Russian)
[Данилов В. (Ред.). (2000). *Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг.* (Том 4). Москва: МФД].
5. Danilov, V. (Ed.). (1999). *Tragedija sovjetskoj derevni. Kollektivizacija i raskulachivanie. 1927-1939. Dokumenty i materialy* [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. 1927-1939. Documents and materials] (Vol. 1). Moscow: ROSSPJeN (in Russian)
[Данилов, В. (Ред.). (1999). *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы* (Том 1). Москва: РОССПЭН].
 6. Danilov, V. (Ed.). (1999). *Tragedija sovjetskoj derevni. Kollektivizacija i raskulachivanie. 1927-1939. Dokumenty i materialy* [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. 1927-1939. Documents and materials] (Vol. 2). Moscow: ROSSPJeN (in Russian)
[Данилов, В. (Ред.). (1999). *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы* (Том 2). Москва: РОССПЭН].
 7. Danilov, V. (Ed.). (1999). *Tragedija sovjetskoj derevni. Kollektivizacija i raskulachivanie. 1927-1939. Dokumenty i materialy* [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. 1927-1939. Documents and materials] (Vol. 3). Moscow: ROSSPJeN (in Russian)
[Данилов, В. (Ред.). (1999). *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы* (Том 3). Москва: РОССПЭН].
 8. Fokina, D. (Ed.). (1967). *Vneshnjaja trgovlja SSSR. 1918–1966* [Foreign trade of the USSR. 1918–1966]. Moscow: Mezhdunarodnye otnoshenija (in Russian)
[Фокина, Д. (Ред.). (1967). *Внешняя торговля СССР. 1918–1966*. Москва: Международные отношения].
 9. Gatovskij, L. (1930). *Rekonstrukcija hozjajstva i voprosy snabzhenija* [Farm reconstruction and supply issues]. *Bol'shevik, 19-20*, 70–83 (in Russian)
[Гатовский, Л. (1930). *Реконструкция хозяйства и вопросы снабжения. Большевик, 19-20, 70–83*].
 10. Goranovich, M. (1971). *Agrarnyj krizis i raspad Agrarnogo bloka stran Vostochnoj i Jugo-Vostochnoj Evropy (1930-1933 gg.)* [Agrarian crisis and the disintegration of the Agrarian Bloc of Eastern and Southeastern Europe (1930–1933)]. Moscow: Nauka (in Russian)
[Горанович, М. (1971). *Аграрный кризис и распад Аграрного блока стран Восточной и Юго-Восточной Европы (1930–1933 гг.)*. Москва: Наука].
 11. Grik, N. (2003). *Sovetskaja politika cen i derevnja v uslovijah NJePa (1921–1927 gg.)* [Soviet pricing policy and the village in the NEP]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*, 276, 98–107 (in Russian)
[Грик, Н. (2003). *Советская политика цен и деревня в условиях НЭПа (1921–1927 гг.)*. *Вестник Томского государственного университета*, 276, 98–107].
 12. Gromyko, A. (1968). *Dokumenty vneshnej politiki SSSR* [Documents of the USSR foreign policy] (Vol. 14). Moscow: Politizdat (in Russian)
[Громыко, А. (1968). *Документы внешней политики СССР* (Том 14). Москва: Политиздат].
 13. Il'inyh, V. (1992). *Kommercija na hlebnom fronte (Gosudarstvennoe regulirovanie hlebnogo rynka v uslovijah NJePa 1921–1927 gg.)* [Commerce on the grain front (State regulation of the grain market in the context of the NEP 1921–1927)]. Novosibirsk: Nauka (in Russian)
[Ильиных, В. (1992). *Коммерция на хлебном фронте (Государственное регулирование хлебного рынка в условиях НЭПа 1921–1927 гг.)*. Новосибирск: Наука].
 14. Kolganov, A. (1990). *Put' k socializmu. Tragedija i podvig* [The road to socialism. Tragedy and feat]. Moscow: Jekonomika (in Russian)
[Колганов, А. (1990). *Путь к социализму. Трагедия и подвиг*. Москва: Экономика].
 15. Kondrashin, V. (2008). *Golod 1932–1933 godov: tragedija Rossijskoj derevni* [The famine of 1932–1933: the tragedy of the Russian village]. Moscow: ROSSPJeN (in Russian)

- [Кондрашин, В. (2008). *Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни*. Москва: РОССПЭН].
16. Kuchkin, A. P. (1955). *SSSR v period vosstanovlenija narodnogo hozjajstva (1921-1925 gg.)* [USSR in the period of national economy recovery] Moscow: Gospolitizdat (in Russian)
[Кучкин, А. П. (1955). *СССР в период восстановления народного хозяйства (1921-1925 гг.)* Москва: Госполитиздат].
 17. Kulchytskyi, S. (1991). *Tsina "velykoho perelomu"* [Big Break Price]. Kyiv: Ukraina (in Ukrainian)
[Кульчицький, С. (1991). *Ціна «великого перелому»*. Київ: Україна].
 18. Markova, S. (2015). *Suspilno-politychni zminy v ukrainskomu seli u konteksti formuvannia komunistychnoi systemy (1917–1933 rr.)* [Socio-political changes in the Ukrainian village in the context of the formation of the communist system (1917-1933)] (Doctoral thesis). Kamianets-Podilskyi (in Ukrainian)
[Маркова, С. (2015). *Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.)* (Докторська дисертація). Кам'янець-Подільський].
 19. Morozov, L. (1960). *Reshajushhij jetap bor'by s njeptmanskoj burzhuaziej: iz istorii likvidacii kapitalisticheskie jelementov goroda: 1926–1929 gg.* [The decisive stage in the struggle against the Nepman bourgeoisie: from the history of the liquidation of the capitalist elements of the city: 1926–1929.] Moscow: n. d. (in Russian)
[Морозов, Л. (1960). *Решающий этап борьбы с нэпманской буржуазией: из истории ликвидации капиталистические элементов города: 1926–1929 гг.* Москва: n. d.].
 20. Mytsyk, Yu. (2008). *Ukrainskyi holokost 1932–1933: svidchennia tykh, khto vyzhyv* [Ukrainian Holocaust 1932–1933: Testimonies of Survivors] (Vol. 5). Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia (in Ukrainian)
[Мицик, Ю. (2008). *Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив* (Том 5). Київ: Києво-Могилянська академія].
 21. N. d. (1932). *Narodnoe hozjajstvo SSSR. Statisticheskij sbornik* [National economy of the USSR. Statistical compilation]. Moscow: Gosudarstvennoe social'no-jekonomicheskoe izdatel'stvo (in Russian)
[N. d. (1932). *Народное хозяйство СССР. Статистический сборник*. Москва: Государственное социально-экономическое издательство].
 22. N. d. (1936). *Socialisticheskoe stroitel'stvo SSSR. Statisticheskij ezhegodnik*. Moscow: CUNHU Gosplana SSSR (in Russian)
[N. d. (1936). *Социалистическое строительство СССР. Статистический ежегодник*. Москва: ЦУНХУ Госплана СССР].
 23. N. d. (1970). *Kommunisticheskaja Partija Sovetskogo Sojuza v reshenijah s#ezdov, konferencij i plenymov (1898–1986)* [The Communist Party of the Soviet Union in the decisions of congresses, conferences and plenary sessions (1898-1986)] (Vol. 4, 8th ed.). Moscow: Politizdat (in Russian)
[N. d. (1970). *Коммунистическая Партия Советского Союза в решениях съездов, конференций и пленумов (1898-1986)* (Том 4, 8-е изд.). Москва: Политиздат].
 24. Nejman, G. (1935). *Vnutrennjaja trgovlja SSSR* [Internal Trade of the USSR]. Moscow: Gosudarstvennoe social'no-jekonomicheskoe izdatel'stvo (in Russian)
[Нейман, Г. (1935). *Внутренняя торговля СССР*. Москва: Государственное социально-экономическое издательство].
 25. Osokina, E. (2008). *Za fasadom "stalinskogo izobilija": Raspredelenie i rynek v snabzhenii naselenija v gody industrializacii. 1927–1941* [Behind the facade of the "Stalinist abundance": Distribution and market supply of the population during the years of industrialization. 1927–1941]. Moscow: ROSSPJeN (in Russian)
[Осокина, Е. (2008). *За фасадом «сталинского изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941*. Москва: РОССПЭН].

26. Osokina, E. (2009). *Zoloto dlja industrializacii: "TORGSIN"* [Gold for industrialization: "TORGSIN"]. Moscow: ROSSPJeN (in Russian)
[Осокина, Е. (2009). *Золото для индустриализации: «ТОРГСИН»*. Москва: РОССПЭН].
27. Pokydchenko, L. (Ed.). (2006). *Holodomor 1932-1933 rr. na Sumshchyni* [The famine of 1932-1933 in the Sumy region]. Sumy: Yaroslavna (in Ukrainian)
[Покидченко, Л. (Ред.). (2006). *Голодомор 1932-1933 рр. на Сумщині*. Суми: Ярославна].
28. Semeshyn, E. (2017). Prychyny kryzy NEPU i perekhodu do komandnoi ekonomiky [Causes of NEP crisis and transition to a command economy]. *Teoriia ta metodyka navchannia suspilnykh dystsyplin*, 5, 67–73 (in Ukrainian)
[Семешин, Е. (2017). Причини кризи НЕПУ і переходу до командної економіки. *Теорія та методика навчання суспільних дисциплін*, 5, 67–73].
29. Senokosov, Ju. (Ed.). (1989). *Surovaja drama naroda: Uchenye i publicisty o prirode stalinizma* [The harsh drama of the people: Scientists and writers on the nature of Stalinism]. Moscow: Politizdat (in Russian)
[Сенокосов, Ю. (Ред.). (1989). *Суровая драма народа: Ученые и публицисты о природе сталинизма*. Москва: Политиздат].
30. Slotiuk, P. (2001). Rehuliuivannia khlibnoho rynku v Ukraini v period zahotivelnoi kampanii 1926 – 1927 r. [Regulation of the bread market in Ukraine during the harvesting campaign 1926–1927] *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho*, 3, 105–109 (in Ukrainian)
[Слотюк, П. (2001). Регулювання хлібного ринку в Україні в період заготівельної кампанії 1926 – 1927 р. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*, 3, 105–109].
31. Strumilin, S. (1958). *Na planovom fronte. 1920–1930 gg.* [On the planned front. 1920–1930]. Moscow: Gospolitizdat (in Russian)
[Струмилин, С. (1958). *На плановом фронте. 1920–1930 гг.* Москва: Госполитиздат].
32. Vajnshtejn, A. (1972). *Ceny i cenoobrazovanie v SSSR v vosstanovitel'nyj period 1921–1928 gg.* [Prices and pricing in the USSR during the recovery period 1921–1928]. Moscow: Nauka (in Russian)
[Вайнштейн, А. (1972). *Цены и ценообразование в СССР в восстановительный период 1921–1928 гг.* Москва: Наука].
33. Vsesojuznaja Kommunisticheskaja partija (b). (1927). *XV s#ezd. Stenograficheskij otchjot* [XV Congress. Stenographic report]. Moscow-Leningrad: Gosizdat (in Russian)
[Всесоюзная Коммунистическая партия (б). (1927). *XV съезд. Стенографический отчёт*. Москва-Ленинград: Госиздат].
34. Vykonavchyi komitet Romenskoï miskoi rady. (2008). *Holodna pravda ustamy ochevydtsiv. Z istorii holodomoru 1932–1933 rokiv u misti Romny i Romenskomu raioni* [Hungry truth with the eyes of eyewitnesses. From the history of the famine of 1932–1933 in the city of Romny and the Romny district]. Sumy: Ellada-S (in Ukrainian)
[Виконавчий комітет Роменської міської ради. (2008). *Голодна правда устами очевидців. З історії голодомору 1932–1933 років у місті Ромни і Роменському районі*. Суми: Еллада-S].
35. Zima, V. (2010). *Chelovek i vlast' v SSSR v 1920–1930-e gody: politika repressij* [Man and power in the USSR in the 1920-1930s: the policy of repression]. Moscow: Sobranie (in Russian)
[Зима, В. (2010). *Человек и власть в СССР в 1920–1930-е годы: политика репрессий*. Москва: Собрание].